

O purismo e a estandarización
como factores condicionantes da mudanza lingüística.
O caso dos plurais dos nomes polisílabos agudos
terminados en /-l/ no singular no galego contemporáneo

Ramón Mariño Paz
ramon.marino.paz@usc.es
Universidade de Santiago de Compostela (Galicia – España)

RESUMO. Neste traballo analízase como o purismo e a estandarización influíron no moderno desenvolvemento dunha variable morfolóxica da lingua galega: o plural dos nomes polisílabos agudos terminados en /-l/ no singular.

PALABRAS-CHAVE. Purismo lingüístico, estandarización, lingua galega.

ABSTRACT. In this paper I study how purism and standardization influenced in the modern development of a morphological variable of the Galician language: the plural of the polysyllabic acute nouns finished in /-l/ in their singular form.

KEY-WORDS. Linguistic purism, standardization, Galician language.

1. Obxecto de estudo e metodoloxía

No galego medieval estes plurais adoitaban formarse coa supresión da consoante lateral final e a adición dos alomorfos *-es* (*leal – leaes, cabedel – cabedeas...*) ou *-is* (*gentil – gentijs*), mentres que a innovación morfolóxica consistente en manter no plural a consoante final do singular e engadir o alomorfo *-es* (*catedral – catedrales, sotil – sotiles*) presentábase en xeral en porcentaxes residuais. Durante os séculos XVI, XVII e XVIII produciuse unha certa progresión dos plurais en terminados *-les* para o tipo de nomes polisílabos agudos que se estudan neste traballo, mais daquela aínda gozaban de grande extensión as solucións que resolveran mediante asimilación e coalescencia (ou só coalescencia) os antigos hiatos <aes>, <ees>, <iis> e <oes>: *reaes > reaas > reás, pichees > pichés, gentiis > gentís, españoes > españoos > españos* (Mariño Paz 2004).

O incremento do número de individuos bilingües con coñecemento activo do galego e do castelán que se produciu sobre todo no século XX propiciou o avance da variante desta variable morfolóxica que implicaba unha converxencia co único idioma oficial en España durante a maior parte da Idade Contemporánea (*animales, españoles...*), nomeadamente nos contextos vilegos e urbanos¹. Ao mesmo tempo, o cultivo rexenerador do galego sustentado polo galeguismo desde mediados do XIX supuxo a posta en práctica de actitudes puristas que intentaron descastelanizar o idioma de diversas maneiras. Aprobada a Constitución española de 1978, Galicia converteuse nunha Comunidade Autónoma con rango de histórica e o seu Estatuto de Autonomía de 1981 declarou o galego lingua cooficial no seu territorio, o que supuxo que se lle reservasen distintos usos de carácter formal: nas administracións públicas, no ensino, na vida política, nos medios de comunicación públicos e nalgúns privados, etc. En 1982 publicáronse as *Normas ortográficas e morfolóxicas do idioma galego* da Real Academia Galega (RAG) e o Instituto da Lingua Galega (ILG), axiña declaradas oficiais. O primeiro dos catro principios que se presentaron como inspiradores destas *Normas* era unha transparente declaración de purismo descastelanizador:

¹ Non me proponho abrir aquí unha discusión sobre se esta innovación se debe interpretar ou non como un préstamo estrutural que o galego tomou do castelán. Limitareime por tanto a afirmar que, se é certo que o préstamo de morfemas flexionais esixe entre as linguas doadora e receptora un contacto máis intenso ca o que pide o préstamo de morfemas derivativos ou de elementos fónicos e lexicais (McMahon 1994: 209-213), o contacto galego-castelán ten xa en Galicia antigüidade e intensidade abundas para producir transferencias de morfemas flexionais. Máis aínda, no último século produciuse un rápido aumento do número de individuos con competencia activa en ambas as linguas que creou condicións idóneas para que no galego xurdan e se espallen préstamos estruturais de distinto tipo tomados do castelán ou para que avancen con máis rapidez aquelas variantes lingüísticas que, aínda que fosen xeradas autonomamente polo galego, camiñan na dirección da converxencia co castelán. En todo caso, o que me interesa subliñar aquí é que ao longo dos séculos XIX e XX diversos observadores tiveron a percepción de que a variante *animales* se emprega en galego por castelanismo e que, en consecuencia, non foron poucos os que, como resposta a tal percepción, utilizaron ou chamaron a utilizar variantes deste plural sobre as que non pesase tal inconveniente.

A lingua normativa ten que estar ó servizo da cultura dun pobo real e concreto, e por tanto ha de ser necesariamente continuadora da lingua falada pola comunidade e ha de achegarse canto sexa posible a ela, a fin de enraizar sobre bases seguras e vivas. Agora ben, para que estas bases sexan efectivamente sólidas, a normativa debe acoller un galego fiel a si mesmo e limpo de canto de espúreo hai incrustado na fala viva pola presión do castelán. É dicir, a lingua común debe se-lo máis galega posible, establecida sen sometementos nin dependencias, con atención escrupulosa á estrutura e características lingüísticas do galego (Real Academia Galega & Instituto da Lingua Galega 1982: 7).

Para a variable morfolóxica estudada neste traballo, a selección da variante *animais*, minoritaria no conxunto das falas populares, como a propia do estándar galego configurado e socializado a partir da década de 1980 puxo en xogo un novidoso e importante factor sociolingüístico que parece estar a reorientar a secular marcha desta mudanza. Desde hai un tempo, a variante seleccionada para estes plurais no estándar galego vai sendo incorporada aos repertorios lingüísticos de certos falantes con nivel de estudos medio ou alto e formas de vida urbanas, de tal xeito que nalgúns medios estes plurais terminados en *-is* van entrando en variación contextual coa solución popular converxente coa do español (*animales*). Por outra parte, os plurais do estándar dominan case por completo no galego escrito, literario ou non, desde a década de 1980 ata hoxe.

Neste traballo vou estudar a evolución desta mudanza lingüística desde a época da entrada en escena do galeguismo (arredor de 1840) ata a actualidade. O meu propósito é o de explicar como, fronte ás tendencias populares, alzáronse durante este tempo dous factores que promocionaron solucións alternativas libres de toda sospeita de seren castelanismos. Refírome, en primeiro lugar, ao purismo lingüístico, máis ou menos acentuado segundo as épocas pero propio en xeral do cultivo literario do galego desde mediados do século XIX ata a actualidade, e, xunto a el, ao proceso de socialización do estándar galego a partir da década de 1980, que asumiu o purismo descastelanizador como o primeiro dos seus principios inspiradores. As fontes de estudo que sometín á análise foron, dunha parte, unha ampla representación de traballos dos séculos XIX, XX e XXI que, guiados pola intención de describir a lingua galega ou de prescribir sobre o seu correcto uso, achegan información de interese para quen queira

trazar a liña evolutiva desta variable morfolóxica galega nos últimos cento sesenta ou cento setenta anos, aproximadamente. Alén disto, analicei o comportamento desta variable en textos, literarios ou non, escritos entre 1840 e a actualidade.

2. Datos das fontes metalingüísticas

Entre as fontes que explorei figuran, por un lado, gramáticas sincrónicas e propostas normativas animadas por un prescristivismo e un purismo case sempre explícitos (Brea 1994; Freixeiro Mato 1998: 31-37; Sánchez Rei 2005; Santamarina 1974) e, por outro, gramáticas diacrónicas e modernos traballos de investigación. As variantes da desinencia para a formación destes plurais que detectei nestas fontes foron as seguintes: 1) *-s*, con supresión do *-l* final do singular; 2) *-is*, coa mesma supresión; 3) *-es*, coa mesma supresión; 4) *-es*, sen tal supresión; e 5) *-s*, sen tal supresión.

2.1. *-s*, con supresión do *-l* final do singular

A utilización da variante *-s* con supresión do *-l* final do singular (*animal* – *animás*, *papel* – *papés*, *funil* – *funís*, *español* – *españós*, *azul* – *azús*) é a única norma que proclaman Saco Arce (1868), Santiago y Gómez (1918), R. A. (1919) e Carballo Calero (1966), aínda que este último só ata a cuarta edición da súa gramática, de 1974. Valladares (1892), Cornu (1906) e Lugrís Freire (1931) tamén a recoñeceron, mais colocando ao seu carón outras posibilidades: a 3 nos casos de Valladares e Lugrís e a 3, a 4 e a 5 no de Cornu. Algúns dos gramáticos da segunda metade do século XX só contemplaron esta variante en excepcións (*cadriés*, *papés*, *perniés*, *reás*...) que se apartaban da regra que describiron para o que eles consideraban galego exemplar ou, despois de 1982, galego estándar. Do meu punto de vista, estas excepcións non son máis ca reliquias de sincronías pasadas en que este procedemento de formación do plural, caduco nas últimas décadas do novecientos, aínda gozaba entón de gran vitalidade.

Os datos recadados nos outros tipos de fontes exploradas conducen á conclusión de que esta variante gozou dun elevado nivel de uso na lingua literaria decimonónica que probablemente se correspondía coa súa conservación aínda moi difundida na lingua popular da Galicia

centro-occidental. As fontes escritas da primeira metade do oitocentos amosan que esta regra aínda era daquela produtiva cos neoloxismos (*constitucionás, servís* ‘partidarios do absolutismo’, etc.), ao tempo que con unidades lexicais como *reás*, plural de *real* ‘unidade monetaria’, e *papés* o seu mantemento maniféstase con particular firmeza en toda a documentación decimonónica conservada. No entanto, o *Atlas Lingüístico Galego* (ALGa 2: mapas 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77), Francisco Fernández Rei (1990: 65) e Dubert García (1999: 96) mostran que no derradeiro cuartel do século XX esta variante estaba xa próxima a sucumbir ante o asoballante progreso que nas décadas anteriores viñera coñecendo *-les* na lingua popular. Quedaban entón, con todo, certas unidades lexicais en que os tradicionais plurais centro-occidentais rematados en *-ás, -és*, etc. aínda conservaban unha desigual frecuencia de uso: *currás, ladrás, reás, candís, cadrís, catedrás, fusís*... Como ben se sabe, isto é algo que se observa en moitos procesos de cambio lingüístico: é frecuente, mesmo habitual, que as distintas unidades susceptibles de resultaren afectadas por el non se transformen simultaneamente, senón con ritmos distintos e con desigual resistencia ao avance da innovación. As innovacións esténdense por medio de procesos de difusión léxica que non alcanzan nin transforman todas as palabras ao mesmo tempo nin coa mesma rapidez e que mesmo poden deixar que algunhas delas se libren do seu influxo. Neste caso, dá a impresión de que a variante tradicional resistiu máis firmemente o embate da innovación terminada en *-les* en dous casos: 1) co vocabulario elemental máis vinculado ás formas de vida tradicionais das clases populares: *animás, currás, ladrás, reás, papés, cadrís, candís, fusís*, etc.; 2) cos nomes utilizados a miúdo ou case en exclusiva en plural (*reás, papés*, etc.), con algúns dos cales mesmo puido chegar a quedar escurecida a existencia da base singular (caso, por exemplo, de *cadril* ‘cada un dos ósos da cadeira’ e de *ladral* < LATERALE ‘cada unha das táboas laterais do carro galego tradicional que serven para suxeitar a carga’).

Esta variante para a formación do plural é a que prescribiu o Seminario de Estudos Galegos (SEG) en 1933, e aínda a que a RAG utilizou na redacción do seu opúsculo ortográfico de 1970, no que esta institución non se pronunciou explicitamente verbo desta variable morfolóxica. Así mesmo, é a que o ILG recoñeceu no *Gallego 1*

(1971) e no *Gallego 2* (1972) só para os substantivos *cadrís* e *reás*, que presentaba como excepcións que escapaban á regra xeral de formar estes plurais coa adición do morfema *-es* e o mantemento do *-l* (*animales*). Non hai prescrición a favor desta variante 1 (*animás*) en ningunha das propostas publicadas posteriormente.

2.2. *-is, con supresión do -l final do singular*

Probablemente por ser minoritaria no uso popular, esta variante non foi declarada de regra por ningún gramático antes da cuarta edición da obra de Carballo Calero, datada en 1974 (Carballo Calero 1974: 160). Deste xeito, Carballo abandonaba a súa primixenia predilección polo plural con supresión de *-l* e adición de *-s* (*animás*) e apostaba por aquel que xa postulara nas normas morfolóxicas da Real Academia Galega de 1971, das que fora o principal inspirador. Sucedía isto nun momento avanzado do proceso de elaboración non planificada da variedade estándar do galego moderno, cando ao impulso purista que o viñera animando desde o século XIX se lle empezaba a unir, logo da incorporación da investigación sobre a lingua galega á Universidade de Santiago de Compostela na década de 1960, un maior coñecemento da súa variación diacrónica e diatópica. As gramáticas aparecidas despois da publicación das *Normas* da RAG e o ILG en 1982 reproducen a doutrina que a este respecto se oficializou naquel ano no relativo aos nomes oxítonos polisílabos: *animais*, *papeis*, *barrís*, *españóis* ou *azuis* son as formas canonizadas e prescritas en todas elas.

Esta variante fora xa a prescrita en 1971 pola RAG, institución que, no entanto, un ano antes empregara a solución *animás* na redacción do seu folleto ortográfico de 1970. ¿Cales foron as razóns que motivaron esta mudanza de orientación normativa, que non soamente rompía co que anteriormente fixera a mesma RAG e coas normas do SEG de 1933, senón tamén coa xeneralidade do discurso gramatical galego? Na argumentación que acompañaba esta proposta da Academia manexábanse os seguintes argumentos para motivala: a) *animais* é unha variante viva no galego moderno (característica das terras orientais, mais non “violenta” para ningún galegofalante); b) permite a harmonización co portugués; e c) ten sobrada tradición na documentación histórica. Aínda que isto non se explicitaba, desta

explicación inferíase que a solución *animás* xa non gozaba daquela do respaldo dun uso popular estendido e tamén que a súa adopción non propiciaba un achegamento ao portugués. A variante *animais* foi tamén propugnada nos textos prescritivos posteriores, coas únicas excepcións do *Gallego 1* (1971) e do *Gallego 2* (1972), dúas obras en que o galego que se ensinaba estaba moi achegado ao uso popular predominante e en que a intervención purista se aplicaba con moita medida. Nas *Bases* de 1977, ao argumento da harmonización co portugués agregáronse, para defender a solución rematada en *-is*, o de que era máis “arcaizante”, o de que estaba “plenamente recuperada” “no galego escrito dos últimos tempos” e o de que a terminada en *-s* e sen *-l* era xa unha opción en avanzado estado de decadencia. Finalmente, na argumentación das *Normas* da RAG e o ILG (1982: 52) insístiuse na idea de que, sendo tanto *animás* coma *animais* variantes galegas tradicionais, a primeira delas presentaba o inconveniente de se achar nun adiantado estado de abandono.

Logo de ser seleccionada para a variedade estándar nas *Normas* da RAG e do ILG, axiña difundidas a través de diversas vías ata o conxunto da poboación, cara ao final da década de 1990 esta variante parecía estar a comportarse xa como unha innovación propagada “desde arriba”. No seu estudo da fala do Santiago de Compostela finisecular Dubert García (1999: 94-95) encontrouse con “falantes con estudos e con abundantes trazos lingüísticos de fasquía urbana” que, situados nun contexto formal, utilizaban esta variante (*azuis, espirituais, municipais...*) en alternancia coa popular *-les*. Ao seu parecer, isto demostraba “que algúns procesos morfolóxicos da lingua estándar comeza[ba]n a estenderse nalgúns medios sociais e a entrar en variación contextual coas formas populares, de modo que o galego estándar comeza[ba] a compartir co castelán o papel de lingua teito e a competir con el na creación de formas de prestixio”. Para estes falantes, a utilización da variable *animales – animais* funcionaba xa como un marcador de status. Non hai motivos que nos induzan a pensar que o que Dubert sinalou para o dialecto de Compostela non se estivese a producir noutras tamén zonas do país. Cara a isto apuntan algunhas observacións realizadas nos últimos anos polo propio Dubert García (2002: 22-23) e por Regueira (1999: 865, 867), quen ademais subliña o esperable uso case exclusivo da variante normativa

animais na lingua escrita e publicada de 1980 en diante (Regueira 2003: 210; 2005: 81).

2.3. –es, con supresión do –l final do singular

A pesar de ser unha variante de moi escaso uso no moderno galego popular, Valladares (1892) e Carré Alvarellos (1967) chegaron a prescribir o seu uso, aínda que só en concorrencia con algunha outra opción. Con todo, o seu carácter “arcaico”, “histórico” ou antigo non pasou desapercibido para Lugrís Freire (1931), Carballo Calero (1966), García de Diego (1909) ou Ferreiro (1995), e as investigacións realizadas desde a década de 1970 confirmárona como fundamentalmente antiga e só conservada nalgunhas falas orientais do galego popular de hoxe². Nas gramáticas sincrónicas publicadas de 1986 en diante xa se omite toda referencia a ela. Non estraña, por tanto, que ningunha das propostas normativas exploradas apoiase o seu uso.

2.4. –es, sen supresión do –l final do singular

A prescrición a favor desta variante só a atopamos, con certas restricións, nas obras de Lugrís e Carré. Poderíamos dicir, por tanto, que semella aparecer nas gramáticas sincrónicas tardiamente, cando a súa difusión na lingua popular xa debía de estar bastante avanzada, e desaparece delas cando, constituído o galego como lingua cooficial de Galicia, instáurase un modelo normativo animado por un espírito descastelanizador que levou a optar por unha variante tradicional que non podía suscitar ningún tipo de receo entre os máis puristas. Foi precisamente esta prevención a razón pola que esta solución gozou de escaso apoio nas propostas normativas realizadas. O seu uso só o promoveron os métodos de aprendizaxe *Gallego 1* e *Gallego 2* do ILG, onde con todo se recoñeceron as excepcións de *reás*, *cadrís* e *adrais*, das que se aseguraba que conservaban unha alta frecuencia de uso popular; a decisión do ILG baseábase no feito de que a solución *–les* representaba “a tendencia moderna da lingua”, pois estaba “moi estendida popularmente” (García 1971: 139-140). A observación sobre

² Para o período final do século XX o ALGa 2 só a amosa nalgúns puntos do leste, case sempre en concorrencia coa variante *–is* con *–l* suprimido (*currais* – *curraes*, *catedrais* – *catedraes*, *reais* – *reaes*, etc.) ou coa variante con *–les* (*reales* – *reaes*).

a gran difusión popular desta variante reiterouse nas *Bases* (que a declararon alternativa admisible – mais non recomendable – de *-is*) e nas *Normas* de 1982 (que a rexeitaron por completo).

Debémolles a Carballo Calero (1966: 91-92, n. 6) a opinión, concordante cos datos que as investigacións dialectolóxicas nos proporcionarían moi pouco despois (ALGa 2; Fernández Rei 1990: 65), de que a mediados da década de 1960 a variante *-les* xa era maioritaria na lingua popular. Porén, os seus rexistros xa non son raros nalgunhas gramáticas do XIX ou do XX cuxos autores, aínda que non optasen explicitamente a prol dela, aduciron de vez en cando exemplos terminados en *-les*, que son especialmente frecuentes na terminoloxía gramatical que manexaron R. A. (*adverbiales, causales, condicionales...*) e Lugrís (*adverbiales, nasales...*)³. Os traballos de investigación que consultei permiten afirmar que, mediado o século XIX, non se chegara aínda ao punto de se producir unha rápida expansión desta variante, cousa que debeu de acontecer máis tardiamente, a son co veloz avance do coñecemento e o uso do castelán que se deu en Galicia sobre todo no século XX. O seu progreso debeu de producirse máis rapidamente cos neoloxismos (*faroles* en lugar de *farós*, *chavales* ‘rapaces’ no canto de *chavás...*), cos castelanismos flagrantes (*Madriles* por *Madrid*) e co léxico máis vencellado co mundo e a ideoloxía oficial do estado-nación español en proceso de construción desde a primeira metade do XIX (*españoles* en vez do antigo *españós*). Todo este léxico contou con axentes propagadores tan eficaces coma o ensino (cada vez máis estendido), a prensa escrita, os modernos medios de comunicación audiovisual ou o castelán falado nas vilas e cidades polas persoas influentes.

³ Os substantivos compostos que teñen como segundo lexema un monosílabo débátese entre a selección da variante *-es* con *-l*, esperable en virtude da súa análise como unidades bimembres cun segundo elemento monosilábico, e o seu comportamento como unidades polisilábicas, evidenciado polo emprego de solucións con eliminación da consoante lateral. A primeira opción rexístrase nas obras de Saco Arce (*pirifoles, pousa-foles*) e Carré Alvarellos (*zugameles, pousa-foles*), na sétima edición da de Carballo Calero (*pirifoles*) e nas gramáticas posteriores a esta que se ateen á letra das *Normas* da RAG e o ILG de 1982; a segunda, na de Valladares (*pirifòes, pirifòs*) e nas seis primeiras edicións da de Carballo Calero (*pirifós*).

2.5. *-s, sen supresión do -l final do singular*

É unha variante infrecuente no galego escrito dos séculos XIX e XX, apenas mencionada nas gramáticas revisadas e non seleccionada en ningunha proposta normativa. Segundo o ALGa 2 e Fernández Rei (1990: 65), nos últimos tempos aínda se usa nalgúns falares populares do occidente, sobre todo en puntos da provincia da Coruña en que esporadicamente se oen *currals, catedrals*, etc.

3. Datos das fontes literarias

Se os datos expostos na sección anterior permiten recompoñer parcialmente a andadura desta mudanza lingüística no galego oral, sobre todo popular, e tamén no galego escrito de case os últimos dous séculos da historia de Galicia, é evidente que os que deseguido se van presentar achegan información sobre o comportamento desta variable morfolóxica no moderno galego escrito; ora ben, coído que colateralmente pode derivarse desta información algunha hipótese non demasiado desencamiñada a propósito do que a respecto disto debeu de ocorrer nos contextos – non moi numerosos antes da década de 1970 e certamente raros no século XIX e nos inicios do XX – en que se fixese un uso oral formal, esixente ou pulido da lingua galega. Aproximareime a estas cuestións por medio de oito figuras que amosan as porcentaxes de uso alcanzadas polas distintas variantes dos plurais de oito nomes polisílabos oxítonos no galego escrito entre 1840 e 2002. Como o que aquí nos importa é só o comportamento da variable morfolóxica que estamos a analizar, agrupei nunha soa entrada todas as variantes fonéticas de cada palabra que comparten a mesma solución para o morfema de plural: así, por exemplo, *reás, reiás, raás, raiás, riás* e *rás* presentareinas unificadamente baixo a entrada *reás*. Os datos necesarios para elaborar estas figuras recadeinos no *Tesouro Informatizado da Lingua Galega* (TILG).

Distinguín catro grandes etapas neste período de 163 anos. A primeira (1840-1915) correspóndese con toda a época anterior á irrupción en escena do nacionalismo galego. Nesta etapa o purismo lingüístico, aínda non sendo descoñecido, non chegou a atinxir a intensidade que alcanzaría entre 1916 e 1936, cando o cultivo do idioma galego, promovido en boa medida – mais non só – polo

nacente nacionalismo, adoitou facerse con esixencias de intelectua-
lización, desruralización e descastelanización. Nos anos posteriores
á instauración do franquismo en Galicia en xullo de 1936 foise
conseguido – moi devagar ata a década de 1950 – unha recupera-
ción do galego escrito, recuperación que a partir dos anos sesenta
se fixo xa en consonancia coas orientacións que naqueles tempos
foron proporcionando gramáticas e propostas normativas. Por fin, a
publicación das *Normas ortográficas e morfolóxicas do idioma galego*
(1982) marcou o inicio do proceso de estandarización planificado.

Figura 1. Plurais do substantivo *animal* no galego escrito entre 1840 e 2002.

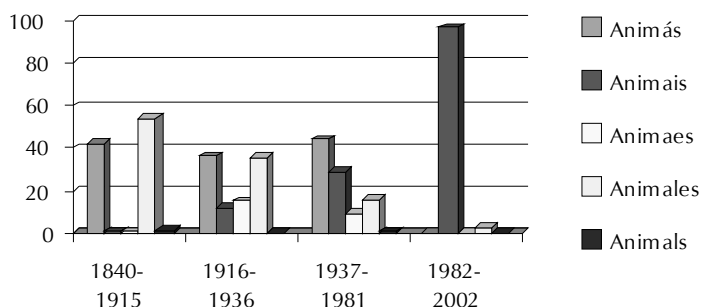
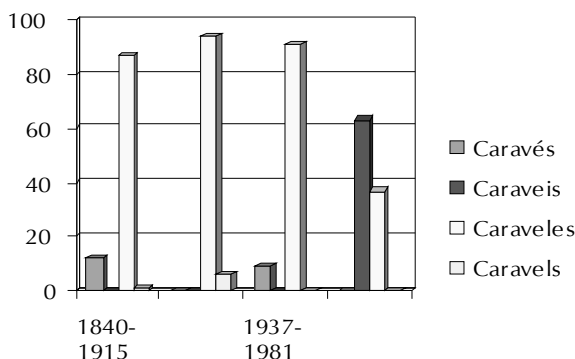

Figura 2. Plurais do substantivo *caravel* no galego escrito entre 1840 e 2002.

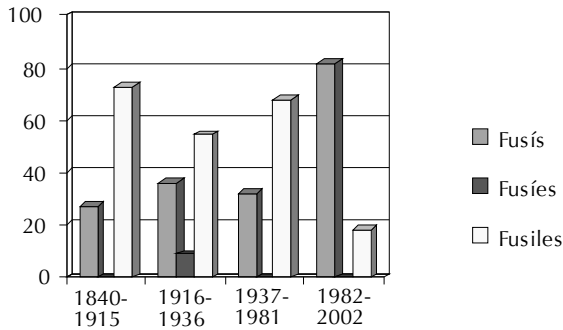

3.1. *-s, con supresión do -l final do singular*

É unha variante con desigual nivel de uso antes de 1982: moi
alto no caso das coñecidas “excepcións” *reás* e *cadriés* (FIGURAS 6

e 8) e algo menos alto no de *papés* (FIGURA 7); notable cos plurais de *animal* e *fusil* (FIGURAS 1 e 3); baixo cos de *caravel* e *azul* (FIGURAS 2 e 5); exíguo e en certos períodos nulo co de *español* (FIGURA 4).

Figura 3. Plurais do substantivo *fusil* no galego escrito entre 1840 e 2002.

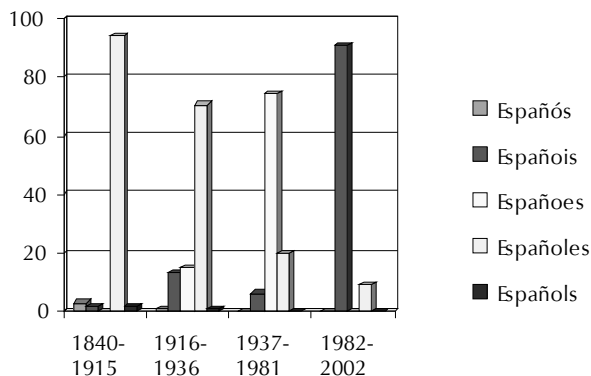

A meu ver, os datos tomados das fontes escritas concordan cos extraídos das fontes metalingüísticas no tocante ás tendencias observables no desenvolvemento desta opción e á identificación dalgunhas das unidades lexicais que máis resistencia opuxeron ao seu abandono. O esforzo purista por recuperar ou manter esta variante entre 1916 e 1981 apréciase ben nos casos de *animás*, *fusís* ou *azús*, aos que se lles podería engadir, por exemplo, *currás*, que atinxe unha representación do 30% entre 1916 e 1936 (3 rexistros de 10) e de nada menos ca o 58,8% entre 1937 e 1981 (10 rexistros de 17). Despois de 1982 o emprego desta variante só se mantivo con vigor cos nomes terminados en *-il* no singular (cos que é de regra no estándar) e mais coa reliquia *reás*, sobre a que as *Normas* da RAG e o ILG se pronunciaron dunha maneira que, a meu parecer, debeu de inducir a moitos a pensar que se trataba dunha excepción, se non promovida, si polo menos tolerada ou non mal vista no canto da normativa *reais*: “A solución *animás* debería ocupa-lo resto do territorio, pero só se oe en palabras illadas (como *reás* ou *cadrés*)” (RAG & ILG 1982: 52)⁴. A sentenza normativa a prol da variante *animais*,

⁴ Con certeza, con esta excepción resultou decisivo o feito de que na gramática de Álvarez, Regueira e Monteagudo (1986: 67) se dixese taxativamente que “o plural

caraveis, etc. significou o rápido eclipse de *animás*, *caravés*, etc. no galego escrito e/ou publicado despois de 1982.

Figura 4. Plurais do substantivo e adxectivo *español* no galego escrito entre 1840 e 2002.

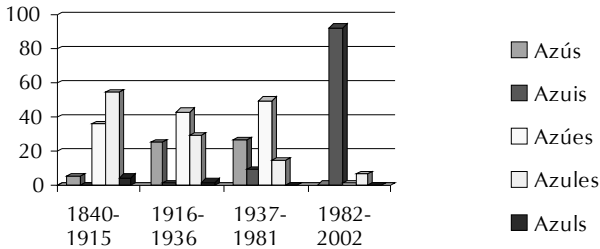
3.2. *-is, con supresión do -l final do singular*

En xeral, esta variante utilizouse pouco entre 1916 e 1982 e moi pouco antes de 1916. Ademais, os seus contados rexistros de entre 1840 e 1915 adoitan estar condicionados pola orixe oriental dos autores das obras en que se atopan: *españois*, *reais* e *tais* lense nos ensaios poéticos do berciano Fernández y Morales, do ano 1861, e *papeis* nunha entrega de 1913 da publicación fonsagrada *O Tio Pepe*. O ánimo purista que inspirou o cultivo do galego de non poucos autores despois de 1916 abonda para explicar o moderado progreso do uso escrito desta variante entre ese ano e 1981, progreso que se revela máis ostensible nos casos de *animais*, *españois* e *papeis* e algo menos no de *azuis*. Despois da Guerra Civil o seu gran salto adiante non empezou a producirse ata despois de 1971, é dicir, ata despois de que a RAG, na súas normas ortográficas e morfolóxicas

de *real* é *reás*" e, xa máis tarde, que Freixeiro Mato (2000: 49) lle dispensase certa acollida na súa obra ao afirmar que "o substantivo *real* mantén a solución patrimonial centro-occidental *reás* no plural na fala e na lingua literaria, en convivencia coa oriental e común *reais*".

dese ano, emitise unha prescrición favorable a ela. Despois de 1982 o esperable avance desta variante verificouse rapidamente.

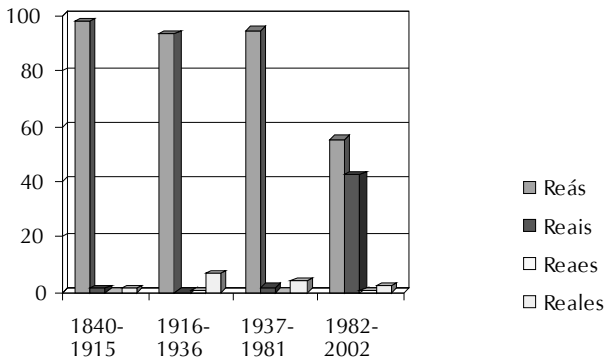
Figura 5. Plurais do adxectivo *azul* no galego escrito entre 1840 e 2002.

3.3. *-es, con supresión do -l final do singular*

É unha variante minoritaria que, con todo, antes de 1982 acadou unha discreta frecuencia de uso nos casos de *animaes*, *azúes* e *españoes*. Esta variante *españoes*, que antes da Guerra Civil foi unha solución da que gustaron algúns escritores, aparece como forma maioritaria no período posterior (cunha cota do 74,4%) só porque foi utilizada ata en 217 ocasións polo nacionalista Castelao no seu *Sempre en Galiza* (1944). Despois de 1982 os niveis de emprego desta variante do plural son insignificantes.

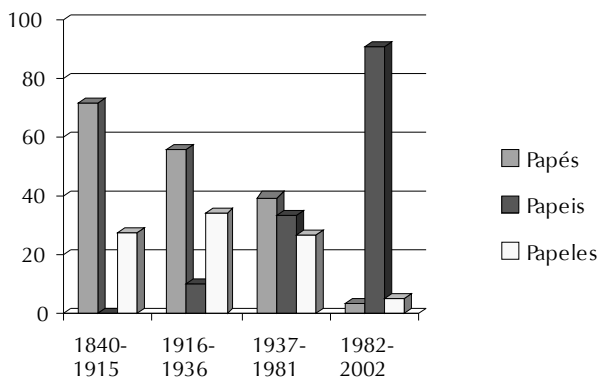
Figura 6. Plurais do substantivo *real* 'unidade monetaria' no galego escrito entre 1840 e 2002.

3.4. *–es, sen supresión do –l final do singular*

Antes de 1982 gozou dun elevado nivel de uso, nomeadamente nos casos de *caraveles*, *fusiles* e *españoles*⁵. Aínda que tamén importante, foi sensiblemente menos frecuente a súa selección coas unidades *animales*, *azules* e *papeles*. Finalmente, as súas porcentaxes de uso resultan moi baixas ou mesmo insignificantes nos casos dos substantivos *reales* e *cadriles*. Podemos, por tanto, reiterar aquí a idea de que esta variante converxente co castelán xa gozaba dunha notable difusión na segunda metade do século XIX e repetir a observación de que, debido a causas diversas ás que xa se aludiu, ao seu avance posterior opuxeron máis resistencia unhas unidades lexicais ca outras. No moderno galego escrito transparentáronse estas diferenzas entre os ritmos de difusión desta innovación ás distintas palabras susceptibles de adoptárense. Despois de 1982 o seu uso decaeu notoriamente.

Figura 7. Plurais do substantivo *papel* no galego escrito entre 1840 e 2002.

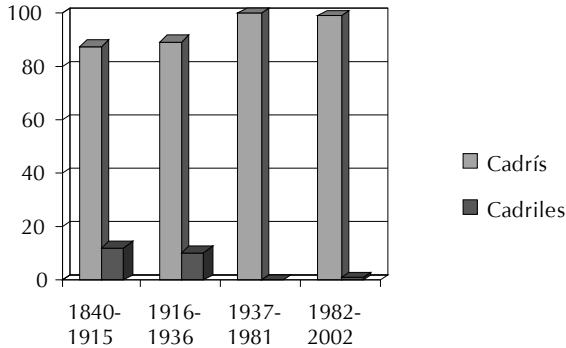

⁵ Intimamente vinculada coa ideoloxía segregada durante o proceso de construción do moderno estado español, a variante *españoles* utilizouse con contudente maioría entre 1840 e 1915 (no 94,3% dos casos rexistrados) e algo menos entre 1916 e 1936 (co 70,8%), cando comezou a ceder, sobre todo, ante dúas alternativas promovidas polos autores con actitudes máis puristas: *españóis* (13%) e *españoes* (14,6%). No período posterior chega incluso a facerse minoritaria (co 19,6%) debido ao sistemático e frecuentísimo uso que de *españoes* fixo Castelao no *Sempre en Galiza* (1944).

3.5. *-s, sen supresión do -l final do singular*

Na nosa moderna tradición escrita esta variante só atinxiu as residuais porcentaxes que cabía esperar da súa condición de solución moi minoritaria na lingua popular coetánea.

Figura 8. Plurais do substantivo *cadril* no galego escrito entre 1840 e 2002.

4. Conclusións

Polo que se refire á lingua da proximidade entre emisor e receptor, os datos tomados dos distintos tipos de fontes exploradas permítenos afirmar que a variante tradicional *animás* aínda debía de gozar dun notable nivel de uso na Galicia central e occidental a mediados do século XIX e que posteriormente, conforme foi aumentando o número de individuos con condutas bilingües galego-castelán, experimentou un rápido retroceso en beneficio de *animales* que a abocou á marxinalidade en que a presentan sumida os traballos de investigación realizados na segunda metade do XX. Como adoita suceder en toda mudanza lingüística, a innovación *animales* avanzou máis velozmente cunhas palabras ca con outras, e por distintas razóns algunhas unidades opuxéronlle particular resistencia (*reás, cadrís, papés...*). A variante *animais* conservouse ata hoxe como produtiva en moitos falares populares do centro e o sur do leste do territorio galegofalante. A meu ver, a súa selección como solución propia do estándar socializado a partir da década de 1980 está a propiciar a súa incorporación ao discurso oral

informal de persoas que tiveron como primeira lingua adquirida o español mais que por distintos motivos utilizan con maior ou menor frecuencia o galego, e tamén ao de individuos que, aínda que adquiriesen na infancia algunha variedade popular do galego con plurais terminados en *-les*, van introducindo solucións propias do estándar nas súas interaccións lingüísticas cotiás. Entre os aínda minoritarios grupos de persoas que tiveron como lingua inicial o galego estándar ou unha variedade próxima a el, *animais* é a solución empregada habitualmente tanto nos contextos formais coma nos informais. Pola súa parte, *animaes* e *animals* son variantes minoritarias que desde mediados do século XIX ata hoxe deberon de se manter con poucas alteracións nas contadas falas populares en que se utilizan, orientais no caso de *animaes* e occidentais no de *animals*.

No tocante á lingua da distancia, convén distinguir entre o uso escrito e o uso oral. As variantes do tipo de *animás* gozaron dun considerable nivel de uso na literatura decimonónica e, con desigualdades entre unhas palabras e outras, beneficiáronse do aprecio que non poucos escritores amosaron por elas entre 1916 e 1981. Foron ademais as que o Seminario de Estudos Galegos prescribiu en 1933 e aínda as que a Real Academia Galega utilizou na redacción do seu opúsculo ortográfico de 1970 e as que Carballo Calero apoiou ata a cuarta edición da súa gramática, de 1974. Non obstante, a decantación académica a prol da variante *animais* en 1971 acabaría por revelarse como unha reorientación destinada a perdurar, pois, logo de que os métodos de aprendizaxe do Instituto da Lingua Galega (favorables a *animales*) a contradixesen durante uns anos e despois de que as *Bases* de 1977 aínda lle recoñecesen *animales* como alternativa tolerable, foi consagrada polas *Normas* da RAG e o ILG de 1982. O que prevaleceu á hora de optar por esta prescripción foi o espírito depurador, descastelanizador e harmonizador co portugués que en maior ou menor medida xa se viñera revelando na tradición escrita anterior. Con escasas excepcións, as variantes do tipo de *animaes* e de *animals* foron pouco usadas no galego escrito moderno, especialmente as segundas.

Carecemos de fontes de estudo que nos permitan facer un seguimento da liña evolutiva da variable morfolóxica aquí estudada no galego utilizado oralmente en contextos formais desde mediados do

século XIX ata hoxe. Así e todo, paréceme sensato supoñer que esa liña evolutiva debeu de coñecer un trazado non moi distanciado do que acabo de sinalar para a lingua escrita. Antes de 1982, e quizais sobre todo entre os oradores máis comprometidos coa tarefa de descastelanizar o galego, debeu de predominar a preferencia polas variantes tradicionais sen mantemento de /l/ (*animás, animais, animaes*). Despois de 1982 os oradores máis esixentes e mellor preparados adoptan nos seus discursos a variante estándar *animais*, de modo que o uso de *animales*, sobre todo se é reiterado, considérase un sinal de descoido e de baixa competencia lingüística; as variantes *animás, animaes* e *animals* non se utilizan hoxe neste rexistro. Por outra banda, nos últimos tempos a variante *animais* comezou a competir con *animales* tamén na actividade lingüística de individuos con estudos e fasquía urbana que, situados en contextos de semiformalidade, intentan aproximarse no posible á variedade estándar.

A meu parecer, no caso do galego contemporáneo as innovacións lingüísticas que supoñen unha converxencia co castelán ou un achegamento a el tiveron na lingua da proximidade un ritmo de difusión máis rápido do que tiveron na lingua da distancia (oral ou escrita). Na lingua da proximidade o aumento da presión exercida do século XIX para acó polo idioma dominante encontrou poucas resistencias ao seu avance, cousa que semella lóxica se pensamos na indefensión en que ata hai moi pouco se achou o galego, percibido por moitos como un simple dialecto ou variedade baixa do castelán. Polo contrario, sobre a lingua da distancia actuou con rigor crecente unha reacción purista inserida no marco dun proceso de reemerxencia e elaboración lingüísticas contrario á dialectalización do galego. Logo da elaboración da variedade estándar e do inicio da súa socialización a través de institucións e organizacións públicas e privadas, as formas propias da lingua da distancia parecen ir infiltrándose en certas variedades da lingua da proximidade.

Podemos aseverar tamén que, aínda que o purismo se revelou como un factor decisivo no proceso de estandarización do galego moderno, a súa incidencia sobre a lingua escrita e sobre os crecentes espazos de uso oral que a esta lingua se lle foron abrindo no último século e medio da súa historia arrinca polo menos a mediados do século XIX, se ben se lle poden sinalar precursores coma o Padre Sarmiento (1695-1772).

Concordo, por tanto, con Brincat, Boeder e Stolz (2003: viii) cando aseguran que non existe unha interdependencia entre a emerxencia de tendencias puristas nunha comunidade lingüística e a creación planificada dun estándar no seo dela, é dicir, que o purismo non nace sempre e necesariamente como un atributo dos procesos de elaboración consciente dun estándar. Creo, con todo, que, aínda que o purismo non estea necesariamente conectado cos procesos de elaboración consciente de variedades estándar, si é polo menos un comportamento que tende a asociarse co nacionalismo cultural e político en sentido amplo (Thomas 1991). No caso galego pódese correlacionar o progresivo aumento da intensidade do purismo lingüístico desde mediados do século XIX ata hoxe co paralelo desenvolvemento cultural e político da consciencia da identidade galega durante esta época.

Finalmente, coido que, se é certo que o purismo exacerbado obstaculizou a revitalización de linguas ameazadas coma o tiwi australiano, o náhuatl ou o gaélico escocés (Dorian 1994), no caso do galego moderno está a prevalecer un purismo moderado que, sen abrir abismos entre a lingua da proximidade e a lingua da distancia, estase revelando como un factor capaz de expandir variantes diatopicamente pouco estendidas mais adornadas co atractivo de representaren unha tradición libre de toda sospeita de influencia castelanizante. Con certeza, a proximidade entre as estruturas do galego e do castelán esixe neste caso unha severa pero prudente actitude de vixilancia para impedir que o galego se desnaturalice por completo como consecuencia dun corremento cara ao castelán que na conciencia metalingüística predominante acabaría por convertelo nunha simple variante deturpada e empobrecida do idioma español.

Fontes exploradas

Gramáticas sincrónicas

- Álvarez, R.; Regueira, X. L.; Monteagudo, H. 1986. *Gramática galega*. Vigo: Galaxia.
- Álvarez, R.; Xove, X. 2002. *Gramática da lingua galega*. Vigo: Galaxia.
- Carballo Calero, R. 1966. *Gramática elemental del gallego común*. Vigo: Galaxia [266 pp.; 2ª ed., 1968, 286 pp.; 3ª ed., 1970, 338 pp.; 4ª ed., 1974, 330 pp.; 7ª ed., 1979, 346 pp.].

- Carré Alvarellos, L. 1967. *Gramática gallega*. A Coruña: Imprenta Moret.
- Cornu, J. 1906. *Gramática de la Lengua Portuguesa*. Apéndice: Morfología del gallego moderno. *Boletín de la Real Academia Gallega*. 1: 7-9; 2: 28-30; 3: 52-54; 4: 75-77; 5: 99-101.
- Costa Casas, X. X.; González Refoxo, M. A.; Morán Fraga, C. C.; Rábade Castiñeira, X. C. 1988. *Nova gramática para a aprendizaxe da lingua*. A Coruña: Vía Láctea.
- Cuveiro, J. 1868. *El habla gallega. Observaciones y datos sobre su origen y vicisitudes*. Pontevedra: Imp. de José A. Antúnez y C^a.
- Freixeiro Mato, X. R. 2000. *Gramática da lingua galega. II. Morfosintaxe*. Vigo: A Nosa Terra.
- Lugrís Freire, M. 1931. *Gramática do idioma galego*. 2^a ed. A Coruña: Imprenta Moret. [[1^a ed.: 1922; Ed. Facsímil, Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, 2006].
- Mirás, F. 1864. *Compendio de gramática gallega-castellana*. Santiago: Establecimiento tipográfico de Manuel Mirás. [Ed. facsímil: Madrid: Akal, 1978].
- R. A. [atribuído a L. Carré Alvarellos] 1919. *Compendio de gramática galega*. A Coruña: Imprenta Nova.
- Saco Arce, J. A. 1868. *Gramática gallega*. Lugo: Soto Freire. [2^a ed.: Ourense: Gráficas Tanco, 1967].
- Santiago y Gómez, J. de 1918. *Filología de la lengua gallega*. Santiago de Compostela: Tip. de El Eco Franciscano.
- Valladares, M. 1970. *Elementos de gramática gallega*. Vigo: Galaxia. [Ms.: 1892].

Gramáticas diacrónicas

- Couceiro Freijomil, A. (s.d.). El idioma gallego. In: F. Carreras y Candi (Dir.). *Geografía general del Reino de Galicia*. Barcelona: Casa Editorial Alberto Martín, I, 161-327.
- Couceiro Freijomil, A. 1935. *El idioma gallego: historia, gramática, literatura*. Barcelona: Alberto Martín.
- García de Diego, V. 1909. *Elementos de gramática histórica gallega (fonética-morfología)*. Burgos: Hijos de Santiago Rodríguez. [Ed. facsímil: Anexo 23 de *Verba (Anuario Galego de Filoloxía)*. Universidade de Santiago de Compostela, 1984].
- Ferreiro, M. 1995. *Gramática histórica galega*. Santiago de Compostela: Laivento.

Propostas normativas

- Asociación Sócio-Pedagóxica Galega 1980. *Orientacións para a escrita do noso idioma*. A Coruña: Xistral.
- Associação Galega da Língua 1983. *Estudo crítico das Normas ortográficas e morfolóxicas do idioma galego*. A Coruña: AGAL. [2^a ed. corrigida e acrescentada, A Coruña: AGAL, 1989].

- Bases prá unificación das normas lingüísticas do galego (= Bases)*. Madrid: Anaya, 1977.
- Comisión de Lingüística – Xunta de Galicia 1980. *Normas ortográficas do idioma galego*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia. [Utilicei a seguinte edición: Xoán Carlos Rábade 1980. *Normas ortográficas do idioma galego. Texto íntegro. Guía e comentario*. A Coruña: La Voz de Galicia].
- Instituto de la Lengua Gallega 1971. *Gallego 1*. Universidade de Santiago de Compostela.
- Instituto de la Lengua Gallega 1972. *Gallego 2*. Universidade de Santiago de Compostela.
- Real Academia Galega; Instituto da Lingua Galega 1982. *Normas ortográficas e morfolóxicas do idioma galego*. Vigo: RAG / ILG. [13ª ed. revisada, 1995; 18ª ed. revisada: 2003].
- Real Academia Gallega 1970. *Normas ortográficas do idioma galego*. A Coruña: RAG.
- Real Academia Gallega 1971. *Normas ortográficas e morfolóxicas do idioma galego*. A Coruña: RAG.
- Seminario de Estudos Galegos 1933. *Algunhas normas pra a unificazón do idioma galego*. Santiago de Compostela: Nós.

Traballos de investigación

- ALGa 2: Instituto da Lingua Galega 1995. *Atlas lingüístico galego*. Vol. 2: *Morfoloxía non verbal*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza, Conde de Fenosa.
- Dubert García, F. 1999. *Aspectos do galego de Santiago de Compostela*. Anexo 44 de *Verba (Anuario Galego de Filoloxía)*. Universidade de Santiago de Compostela.
- Dubert García, F. 2002. Os sociolectos galegos. *Cadernos de Lingua*. **24**: 5-27.
- Fernández Rei, F. 1990. *Dialectoloxía da lingua galega*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Freixeiro Mato, X. R.; Sánchez Rei, X. M.; Sanmartín Rei, G. 2005. *A lingua literaria galega no século XIX*. Universidade da Coruña.
- Mariño Paz, R. 2003. *O idioma galego no limiar da súa renacementa. Estudo lingüístico de textos pregaleguistas*. Monografía 2 da *Revista Galega de Filoloxía*. Universidade da Coruña.
- Regueira, X. L. 1999. Estándar oral e variación social da lingua galega. In: R. Álvarez; D. Vilavedra (Eds.). *Cinguidos por unha arela común. Homenaxe ó profesor Xesús Alonso Montero*. Universidade de Santiago de Compostela, I, 855-875.
- Regueira, X. L. 2003. Lingua falada e estándar escrito: O galego desde o Rexurdimento á modificación ortográfica de 2003. *Galicia dende Salamanca*. **4**: 185-220.

- Regueira, X. L. 2005. Estándar oral. In: R. Álvarez; H. Monteagudo (Eds.). *Norma lingüística e variación*. Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega / Consello da Cultura Galega, 69-95.
- Sánchez Rei, X. M. 2006. *A lingua galega no cancionero de Pérez Ballesteros*. Santiago de Compostela: Laiovento.

Tesouros informatizados

- TILG: A. Santamarina (Dir.) 2003. *Tesouro Informatizado da Lingua Galega*. Instituto da Lingua Galega – Universidade de Santiago de Compostela (<http://www.ti.usc.es/TILG/>).

Referencias

- Brea, M. 1994. Galegisch: Grammatikographie und Lexikographie/Gramaticografía y lexicografía. In: G. Holtus; M. Metzeltin; Ch. Schmitt (Eds.). *Lexikon der Romanistischen Linguistik*. Vol. 6, 2: *Galegisch, Portugiesisch*. Tübingen: Max Niemeyer, 110-129.
- Brincat, J.; Boeder, W.; Stolz, Th. 2003. Preface. In: J. Brincat; W. Boeder; Th. Stolz (Eds.). *Purism in minor languages, endangered languages, regional languages, mixed languages. Papers from the conference on 'Purism in the Age of Globalisation' (Bremen, September 2001)*. Bochum: Universitätsverlag Dr. N. Brockmeyer, vii-xiv.
- Dorian, N. C. 1994. Purism vs. compromise in language revitalization and language revival. *Language in Society*. **23(4)**: 479-494.
- Freixeiro Mato, X. R. 1998. *Gramática da lingua galega. I. Fonética e fonoloxía*. Vigo: A Nosa Terra.
- García, C. 1971. Orixen e problemas do método de galego. *Grial*. (32): 129-141.
- Mariño Paz, R. 2004. Diacronía da Formación do Plural dos Nomes Oxítonos Galegos Terminados en // no Singular. In: A. M. Brito; O. Figueiredo; C. Barros (Orgs.). *Linguística Histórica e História da Língua Portuguesa. Actas do Encontro de Homenagem a Maria Helena Paiva (Faculdade de Letras da Universidade do Porto, 5-6 de novembro de 2003)*. Porto: Faculdade de Letras da Universidade do Porto, 169-195.
- McMahon, A. M. S. 1994. *Understanding Language Change*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sánchez Rei, X. M. 2005. Trazos xerais da tradición gramatical galega. *Revista Galega de Filoloxía*. **6**: 93-121.
- Santamarina, A. 1974. Gramática. In: *Gran Enciclopedia Gallega*. Xixón: Silverio Cañada, XVI, 191-195.
- Santamarina, A. 1994. Norma e estándar. In: G. Holtus; M. Metzeltin; Ch. Schmitt (Eds.). *Lexikon der Romanistischen Linguistik*. Vol. 6, 2: *Galegisch, Portugiesisch*. Tübingen: Max Niemeyer, 66-79.
- Thomas, G. 1991. *Linguistic purism*. London/New York: Longman.